

Grażyna Grabarczyk

Odpowiedzialność nieletnich w polskim prawie karnym

Przestępczość nieletnich jest zjawiskiem obserwowanym i rejestrowanym we wszystkich krajach niezależnie od ustroju społeczno-politycznego. Wpływ na jej rozwój mają głównie gwałtowne zmiany ustrojowe, kulturowe i ekonomiczne, które nierzadko występują łącznie i powodują różne przemiany w życiu rodziny. W ostatnim dziesięcioleciu XX wieku odnotowano wyraźną tendencję wzrostu dynamiki przestępczości wśród młodzieży. Fakt ten budzi uzasadniony niepokój nie tylko pedagogów i pracowników wymiaru sprawiedliwości, ale również całej opinii publicznej¹.

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że najczęściej czynnikami sprawczymi przestępczości nieletnich są nieprawidłowości i błędy wychowawcze popełniane w rodzinie i szkole, negatywne oddziaływanie grup rówieśniczych oraz warunki i właściwości osobiste nieletnich. Wszystko to znajduje wyraz we wzroście zachowań agresywnych, obniżeniu się wieku sprawców agresji, przybieraniu zorganizowanych form przestępczości, obniżeniu poczucia winy oraz wzroście społecznej tolerancji na agresję².

Ewolucja prawa karnego dotyczącego nieletnich sprawców czynów karalnych nastąpiła na przełomie XIX i XX wieku pod wpływem rozwoju kryminologii³. Zwrócono uwagę na odrębność psychospołeczną nieletnich oraz stosowanie wobec nich innych środków. Pierwszych zmian dokonano w zakresie wymierzania kary nieletnim.

W literaturze spotyka się dwojakie rozumienie „przestępczości nieletnich”. Ujęcie szerokie zalicza do przestępczości nieletnich wszystkie czyny nieletnich nie tylko naruszające normy prawa karnego, ale wykazujące symptomy nieprzy-

¹ K. Sitkowska, *Odpowiedzialność nieletnich w świetle ustawy oraz orzecznictwa. Komentarz. Orzecznictwo. Ustawa i przepisy wykonawcze*, Bielsko-Biała 1998, s. 13.

² G. Harasimiak, *Demoralizacja jako podstawowe pojęcie postępowania z nieletnimi*, Szczecin 2001, s. 64.

³ A. Marek, *Prawo karne*, 2. wyd., Warszawa 2000, s. 369.

stosowania społecznego. Wąskie rozumienie obejmuje wyłącznie takie czyny popełnione przez nieletnich, które naruszają przepisy prawa karnego. Natomiast z prawnego punktu widzenia przestępczość nieletnich ma miejsce wtedy, gdy przewiduje je ustawa⁴.

Obecnie zasady postępowania w sprawach nieletnich regulują zarówno przepisy Kodeksu karnego z 6 czerwca 1997 r., jak i Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r. Ustawa stanowi kompleksową regulację opartą na modelu sądów rodzinnych⁵.

Podstawowym pojęciem, którym posługuje się od wielu lat polskie ustawodawstwo jest określenie „nieletniego” w różnych konstrukcjach prawnych dotyczących dzieci i młodzieży.

Zarówno z ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r. (Dz.U. Nr 35, poz. 228 z 1982 r.), jak i z Kodeksu karnego z 6 czerwca 1997 r. (Dz.U. Nr 88, poz. 553) jasno wynikają dwa parametry, którymi posłużył się ustawodawca przy określaniu nieletniości. Pierwszym z nich jest wiek osoby, drugim natomiast – powód uprawniający do interwencji prawnej, czyli określone zachowanie. Połączenie tych dwóch parametrów stanowi główne kryterium, na podstawie którego wyróżnić można poszczególne grupy osób, w stosunku, do których odnosi się pojęcie nieletniości.

„Nieletnim” – zgodnie z art. 1 § 2 ustawy jest osoba, która:

- 1) nie ukończyła 18 lat, bez podania dolnej granicy wieku, jeżeli chodzi tylko o same przejawy demoralizacji z wyłączeniem czynów karalnych;
- 2) będąca w wieku 13 do 17 lat, która dopuściła się przestępstwa;
- 3) nie ukończyła 21 lat, w zakresie wykonywania orzeczonych przez sąd środków wychowawczych (np. umieszczenie w placówce opiekuńczo-wychowawczej) lub poprawczych (umieszczenie w zakładzie poprawczym).

W tych trzech grupach wiekowych określonych wspólnym mianem „nieletnich”, górne granice wieku uzależnione są od sytuacji procesowej nieletniego, zdeterminowanej demoralizacją lub popełnieniem czynu karnego bądź znajdowaniem się nieletniego w fazie ponoszenia konsekwencji w związku z zachowaniem⁶.

Istotne znaczenie w odniesieniu do „nieletnich” mają podstawowe zasady, które dotyczą ich traktowania. Najważniejszą z tych zasad jest ochrona nieletnich przed demoralizacją i przestępczością. W oparciu o tę zasadę, sąd rodzinny w postępowaniu z nieletnimi powinien kierować się przede wszystkim dobrem nieletniego i zmierzać do tego, aby rodzice i opiekunowie prawidłowo wypełniali obowiązki wychowawcze. Właśnie zgodnie z tą zasadą sąd rodzinny może nałożyć na rodziców i opiekunów określone zobowiązania zmierzające do poprawy warunków wychowawczych, zdrowotnych, bytowych, współpracy ze szkołą

⁴ J. Malec, *Nie muszą być przestępcami*, Warszawa 1975; zob. też M. Lubelski, *Droga do przestępstwa*, Warszawa 1985.

⁵ Tamże.

⁶ B. Stańdo-Kawecka, *Podstawy prawne resocjalizacji*, Kraków 2000, s. 237.

lub poradnią wychowawczo-zawodową. Interwencja sądu rodzinnego pojawić się może tylko wtedy, gdy występują objawy demoralizacji nieletniego, lub gdy nieletni dopuści się czynu karalnego.

W ustawie została sformułowana także inna zasada, a mianowicie, że zapobieganie i zwalczanie demoralizacji przestępczości nieletnich winno być realizowane przy pomocy środków wychowawczych i poprawczych. Karę wobec nieletniego można stosować, tylko w wypadkach przewidzianych prawem, kiedy inne środki nie są w stanie zapewnić ich resocjalizacji (art. 5 u.p.n.)⁷. Dodatkowo art. 3 § 2 ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich zawiera dyrektywę postępowania zgodnie z zasadą indywidualizacji w toku wszystkich jego faz. Kryteria indywidualizacji dotyczą osobowości nieletniego (tj. płci, wieku, stanu zdrowia somatycznego i psychicznego (tj. zgodności rozwoju między inteligencją i wiekiem), cech charakteru, a także zachowania się⁸.

Istotną kwestią, którą podejmuje ustawa jest określenie takich pojęć, jak demoralizacja i czyn karalny popełniony przez nieletniego. Wprawdzie w ustawie nie ma dokładnej definicji „demoralizacji nieletniego”, niemniej jednak w artykule 4 nakłada ona na każdego obywatela obowiązek reagowania na demoralizację nieletnich przez zawiadamianie o tym rodziców lub opiekunów nieletniego, szkoły, sądu rodzinnego, policji lub inny właściwy organ. Pojęcie demoralizacji zawiera w sobie takie zachowania, jak naruszenie zasad współżycia społecznego, popełnienie czynu zabronionego, systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uprawianie nierządu, włóczęgostwo, udział w grupach przestępczych.

Zgodnie z ustawą przez czyn karalny rozumie się czyn zabroniony jako przestępstwo lub przestępstwo skarbowe, a także wyliczone w ustawie najważniejsze wykroczenia⁹. Zaliczamy do nich:

- 1) zakłócenie spokoju, porządku publicznego, spokoju nocnego albo wywołanie zgorszenia w miejscu publicznym;
- 2) znęcanie się nad zwierzętami;
- 3) niszczenie lub uszkodzanie znaków umieszczonych przez organ państwa;
- 4) niszczenie, uszkodzanie lub usuwanie znaków lub napisów ostrzegających o niebezpieczeństwie;
- 5) rzucanie kamieniami lub innymi przedmiotami w pojazd mechaniczny będący w ruchu;
- 6) samowolne ustawianie, niszczenie, uszkodzanie, usuwanie, włączanie lub wyłączanie znaków, sygnałów, urządzeń ostrzegawczych lub zabezpieczających;

⁷ P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Kraków 2000, s. 17–18.

⁸ M. Korcył-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Kraków 2004, s. 59–61.

⁹ K. Sitkowska, *Odpowiedzialność nieletnich...*, dz. cyt., s. 14.

- 7) prowadzenie pojazdu mechanicznego po użyciu alkoholu lub podobnie działającego środka;
- 8) kradzież lub przywłaszczenie mienia o wartości nie przekraczającej 250 zł;
- 9) paserstwo, jeżeli wartość mienia nie przekracza 250 zł;
- 10) umyślne niszczenie lub uszkodzenie mienia o wartości nie przekraczającej 250 zł;
- 11) spekulacja biletami wstępu na imprezy artystyczne, rozrywkowe lub sportowe;
- 12) złośliwe lub swawolne utrudnianie lub uniemożliwianie korzystania z urządzeń przeznaczonych do użytku publicznego.

Zgodnie z przepisami ustawy, za popełnienie czynu karalnego odpowiada nieletni po ukończeniu 13 roku życia, zaś dokonanie czynu o znamionach przestępstwa lub wykroczenia przez dziecko poniżej 13 lat może być potraktowane jedynie jako przejaw demoralizacji¹⁰.

W prawie polskim dolną granicą wieku, od której ponosi się odpowiedzialność karną, jest ukończenie 17 lat w czasie popełnienia czynu zabronionego. W przypadku popełnienia ciężkich przestępstw wymienionych w art. 10 § 2 k.k. można karać nieletniego już po ukończeniu 15 roku życia.

Katalog tych przestępstw obejmuje:

- 1) zamach na życie Prezydenta RP;
- 2) zabójstwo w typie podstawowym lub kwalifikowanym;
- 3) umyślne spowodowanie ciężkiego uszczerbku na zdrowiu, w tym następstw kwalifikowanych;
- 4) umyślne spowodowanie zdarzenia powszechnego niebezpieczeństwa;
- 5) terrorystyczny zamach na statek wodny lub powietrzny;
- 6) umyślne spowodowanie katastrofy;
- 7) kwalifikowane zgwałcenie;
- 8) rozbój;
- 9) terrorystyczne porwanie zakładnika¹¹.

Opisany katalog obejmuje wyjątkowo ciężkie przestępstwa, które coraz częściej popełniane są przez nastoletnich sprawców, często z wyjątkową brutalnością i okrucieństwem. W takich przypadkach wymiar sprawiedliwości może karać nieletniego, jak dorosłego, tj. więzieniem, a nie tylko zakładem poprawczym. Dlatego też obniżenie wieku karalności wobec szczególnie groźnych przestępstw znajduje swoje uzasadnienie w wysokim zagrożeniu i potrzebie ochrony społecznej.

Ustawa karna wymaga, aby za pociągnięciem nieletniego do odpowiedzialności karnej przemawiały:

- 1) okoliczności sprawy;
- 2) stopień rozwoju sprawcy;
- 3) jego właściwości i warunki osobiste¹².

¹⁰ B. Stańdo-Kawecka, *Podstawy...*, dz.cyt., s. 237.

¹¹ A. Marek., *Kodeks karny. Komentarz*, 3.wyd., Warszawa 2007. s. 40–41.

¹² Tamże.

Zgodnie z art. 1 § 3 k.k. podstawowym warunkiem odpowiedzialności karnej, także nieletniego jest przypisanie mu winy w czasie czynu, tj. stwierdzenie zdolności do rozumienia znaczenia popełnionego czynu i kierowania swym postępowaniem¹³.

W postępowaniu z nieletnim, które ma na celu ustalenie, czy zachodzi potrzeba zastosowania wobec nieletniego środków przewidzianych w ustawie (w przypadku popełnienia czynu zabronionego) lub gdy zachodzą objawy demoralizacji nieletniego, sędzia wszczyna postępowanie wyjaśniające¹⁴. Jeśli nie ma potrzeby stosowania takich środków, następuje umorzenie postępowania; sąd może również sprawę nieletniego przekazać szkole lub organizacji społecznej, do której nieletni uczęszcza, w celu zastosowania mniej formalnych środków wychowawczych. Jeśli jednak zaistnieje potrzeba stosowania środków przewidzianych w ustawie, sędzia kieruje sprawę do postępowania rozpoznawczego.

Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich przewiduje dwa rodzaje postępowania. Pierwszym jest postępowanie opiekuńczo-wychowawcze, w ramach którego orzeczone mogą być jedynie środki wychowawcze lub lecznicze, z uwagi na objawy demoralizacji nieletniego lub dopuszczenie się czynów karalnych. Postępowanie to opiera się na zasadach nieprocesowych postępowania cywilnego¹⁵.

Drugim rodzajem postępowania jest postępowanie poprawcze, które wszczyna się, gdy nieletni (po ukończeniu 13 lat) popełnił czyn karalny, wykazuje wysoki stopień demoralizacji i środki wychowawcze stosowane dotychczas okazały się nieskuteczne¹⁶.

Przepisy ustawy przewidują również możliwość stosowania wobec nieletnich środków wychowawczych, poprawczych, a w wyjątkowych przypadkach przewidzianych prawem – kar i środków leczniczo-wychowawczych¹⁷.

Do środków wychowawczych stosowanych wobec nieletnich zaliczamy:

- 1) upomnienie;
- 2) zobowiązanie do określonego postępowania, a zwłaszcza do naprawienia wyrządzonej szkody, do przeproszenia pokrzywdzonego, do podjęcia nauki lub pracy, do powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, do zaniechania używania alkoholu lub innego środka odurzającego;
- 3) nadzór odpowiedzialny rodziców lub opiekuna;
- 4) nadzór organizacji młodzieżowej lub innej organizacji społecznej, zakładu pracy, osoby godnej zaufania;

¹³ A. Wąsek, w: O. Górniok i in., *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2004, s. 143.

¹⁴ *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wykonawczych i poprawczych*, pod red. T. Bojarski, Lublin 1988, s. 20 i n.

¹⁵ A. Strzembosz, *Postępowanie w sprawach nieletnich w prawie polskim*, Lublin 1984, s. 11 i n.

¹⁶ Zob. szerzej na ten temat: P. Górecki, *Postępowanie poprawcze w sprawach nieletnich*, Gdańsk 1997.

¹⁷ K. Sitkowska, *Odpowiedzialność nieletnich...*, dz. cyt., s. 29.

- 5) nadzór kuratora;
- 6) skierowanie do kuratorskiego ośrodka pracy z młodzieżą;
- 7) zakaz prowadzenia pojazdów mechanicznych;
- 8) przepadek rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karalnego;
- 9) umieszczenie w instytucji lub organizacji powołanej do przygotowania zawodowego w rodzinie zastępczej, placówce resocjalizacyjnej albo w odpowiedniej placówce opiekuńczo-wychowawczej¹⁸.

Przepisy ustawy przewidują również możliwość zastosowania wobec nieletniego sprawcy środka poprawczego. Jedyнным środkiem poprawczym przewidzianym w ustawie jest umieszczenie nieletniego w zakładzie poprawczym. Środek ten ma zastosowanie tylko wówczas, gdy nieletni, który po ukończeniu 13 roku życia dopuścił się czynu karalnego zabronionego przez ustawę jako przestępstwo lub przestępstwo skarbowe i jeżeli przemawiają za tym:

- 1) wysoki stopień demoralizacji;
- 2) okoliczności i charakter czynu, zwłaszcza, gdy inne środki wychowawcze okazały się nieskuteczne lub nie rokują nadziei na resocjalizację nieletniego.

Kwestie rodzajów i organizacji zakładów poprawczych oraz zasad pobytu w nich nieletnich reguluje rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 1997 r. Rozporządzenie to określa następującą klasyfikację zakładów poprawczych:

- 1) zakłady resocjalizacyjne:
 - a) o charakterze otwartym,
 - b) półotwartym,
 - c) o charakterze zamkniętym dla wielokrotnych uciekinierów,
 - d) o wzmożonym nadzorze wychowawczym dla nieletnich o wysokim stopniu demoralizacji.
- 2) zakłady resocjalizacyjno-rewalidacyjne dla nieletnich upośledzonych umysłowo;
- 3) zakłady resocjalizacyjno-terapeutyczne dla nieletnich:
 - a) z zaburzeniami psychicznymi lub innymi zaburzeniami osobowości,
 - b) uzależnionych środków odurzających lub psychotropowych,
 - c) nosicieli wirusa HIV¹⁹.

Sądy rodzinne mogą również orzekać wobec nieletnich sprawców, którzy dopuścili się czynów karalnych środki leczniczo-wychowawcze w postaci umieszczenia ich w szpitalu psychiatrycznym lub innym zakładzie leczniczym, w przypadku stwierdzenia zaburzeń psychicznych niedorozwoju umysłowego, choroby psychicznej lub innego zakłócenia czynności psychicznych oraz w przypadku nałogowego używania alkoholu lub środka odurzającego.

Od kilku lat w Polsce prowadzone są eksperymenty i dyskusje dotyczące wprowadzenia do postępowania z nieletnimi instytucji mediacji między ofiarą

¹⁸ A. Marek, *Prawo karne*, 8.wyd., Warszawa 2007, s. 363 i n.

¹⁹ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości (Dz.U. Nr 58, poz. 361).

a sprawcą²⁰. Mediacja prowadzona byłaby przez kompetentną i bezstronną osobę trzecią i miałaby na celu ułatwienie stronom konfliktu zawarcie porozumienia, dotyczącego naprawienia szkody czy innego sposobu pojednania się.

W zależności od etapu postępowania, na jakim miałyby miejsce mediacja, jej wyniki mogłyby stanowić podstawę do umorzenia postępowania wyjaśniającego, orzeczenia środka wychowawczego w postaci naprawienia szkody, warunkowego zawieszenia umieszczenia w zakładzie poprawczym czy warunkowego zwolnienia z tego zakładu.

Jak wykazano w literaturze zakończone sukcesem postępowanie pojednawcze „może okazać się najlepszą metodą resocjalizacji i o wiele tańszą z punktu widzenia ekonomicznego niż dotychczas stosowane środki izolacyjne oraz najtańszą z punktu widzenia nieletniego, któremu zaoszczędza się niejednokrotnie silnego wstrząsu psychicznego przez umieszczenie go w zakładzie poprawczym lub wychowawczym”²¹.

Właśnie mediacja jest jedną z najmłodszych reakcji na przestępstwo. Wprowadzona do u.p.n. w art. 3a konstrukcja postępowania mediacyjnego oparta została na trzech określonych zasadach:

1) pierwszoplanowej roli mediacji sądu rodzinnego.

Jedynie ten podmiot może skierować sprawę na drogę postępowania mediacyjnego i to w każdym stadium postępowania z nieletnimi;

2) prowadzeniu postępowania przez bezstronnego mediatora.

Wymogiem jest, aby była to instytucja lub osoba godna zaufania oraz odpowiednio przygotowana merytorycznie;

3) zgoda obu stron na taką procedurę.

Ustawodawca wyraźnie uzależnia od tego sądową decyzję o wszczęciu procedury²².

Wskazane zasady pociągają za sobą dalsze konsekwencje, a mianowicie: na sądzie ciąży obowiązek, aby przed uzyskaniem zgody stron na postępowanie mediacyjne wyjaśnić im jego istotę, wynikające korzyści oraz sytuację, gdy któraś ze stron nie wyrazi zgody. Inną konsekwencją jest to, iż okoliczności sprawy nie mogą budzić wątpliwości, a sama sprawa może być prowadzona na tej drodze oraz fakt, że sprawca nie może kwestionować stawianych mu zarzutów. Widać więc, że postępowanie mediacyjne obejmuje różne sprawy i musi być prowadzone w wielu etapach.

Na podstawie wskazanego wyżej opisu wyraźnie widać, że polski system postępowania z nieletnimi sprawcami czynów karanych opiera się z jednej strony na modelu pedagogiczno-resocjalizacyjnym ujętym w ustawie o postępowaniu

²⁰ W. Stojanowska, *Pojednanie nieletniego sprawcy przestępstwa z jego ofiarą w prawie polskim*, [w:] E. Bieńkowska, *Teoria i praktyka pojednania ofiary ze sprawcą*, Warszawa 1995, s. 124.

²¹ B. Czarnecka-Działuk, A. Walczak-Żochowska, *Możliwość mediacji w sprawach o czyny karalne popełnione przez nieletnich w świetle ustawodawstwa polskiego*, Warszawa 1995, s. 127–138.

²² Tamże.

niu w sprawach nieletnich, z drugiej zaś regulacji kodeksu karnego, przewidującej wyjątkową odpowiedzialność nieletnich „jak dorosłych”.

Światowe tendencje zmian w omawianej dziedzinie dotąd do Polski nie dotarły, a jeżeli już to tylko w projektach rozszerzenia karalności nieletnich na podstawie przepisów ustawy karnej czy kodeksu wykroczeń. Konieczna jest więc gruntowna reforma tego prawa, obejmująca szczegółową odpowiedzialność starszych nieletnich (np. od 14 do 18 roku życia) zważywszy, że zagadnienia dotyczące przestępczości nieletnich oprócz rozwiązań w poszczególnych krajach ujęto również w zaleceniach Rady Europy.

Zalecenia te wskazują na zasady w myśl których:

1) system wymiaru sprawiedliwości w sprawach nieletnich powinien stanowić jedynie jeden z elementów szerszego systemu zapobiegania i zwalczania przestępczości nieletnich;

2) w postępowaniu z nieletnimi należy unikać represyjnego nastawienia i koncentrować się wokół wychowania i reintegracji społecznej sprawcy;

3) nieletni powinien mieć zapewnione co najmniej te same prawa i gwarancje procesowe, jakie przysługują dorosłym;

4) należy kontynuować rozszerzenie katalogu reakcji alternatywnych do formalnego postępowania, które powinno uwzględniać dobro nieletniego i respektować zasadę proporcjonalności;

5) pozbawienie nieletniego wolności powinno być traktowane jako *ultima ratio*; tak dalece, jak jest to możliwe, należy stosować środki wykonywane w dotychczasowym środowisku nieletniego²³.

Podobnie jak działo się to w innych krajach, również w Polsce traktowanie nieletnich sprawców przestępstw stało się w ostatnich latach przedmiotem krytyki. Należy więc rozpocząć konkretne działania w tym zakresie, bowiem przestępczość ta jest zjawiskiem „przybierającym na sile” i dlatego wymaga szybkiej reakcji prawnej.

²³ B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*, Kraków 2007, s. 344 i n.